

УДК 821.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.22.1.40>

КНИГА ЯК СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОСТІ БАРОКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

BOOK AS A PART OF EVERYDAY LIFE OF BAROQUE LITERATURE

Новик О.П.,

orcid.org/0000-0001-6039-0221

доктор філологічних наук,

*професор кафедри української та зарубіжної літератури і порівняльного літературознавства
Бердянського державного педагогічного університету*

У статті розглянуто особливості змалювання повсякдення у творчості барокових письменників. Дослідження особливостей поетики творів зосереджено, насамперед, на змістовому рівні, та на ролі, яку відіграє книга. На сьогодні повсякденність барокової літератури окремо не вивчалася літературознавцями, тож попри загальний інтерес до постатей митців, ця тема залишається актуальною. Повсякденність у творах є віддзеркаленням повсякденності авторів, їх бачення світу, моральної, християнської доктрини. Книга й книжність у картині світу барокових митців стає причиною багатогранності інтерпретації її в повсякденності. Письменники водночас були читачами, авторами, продовжувачами традицій, створювали книгозбірні, шукали сенс життя в написанні похвали Богові. Попри те, що барокова література різножанрова, в ній переосмислюється повсякденність в різних ракурсах, письменники відтворювали історію, сучасність і чужі твори. Жанри барокових панегіриків, літописів, щоденників, мемуарної прози свідчать про історичні реалії, місця і персони, за документальними джерелами, власними містифікаціями, Жанри проповіді, життя містять реалії епох, простору, часу, відтворюють світогляд людини Бароко, її позачасовість та релігійність. Книга постає і як метафора барокового ґатунку, зокрема як книга буття. Книга в повсякденні письменника 17–18 ст. є водночас річчю і філософією, втілює сакральне і профанне. Повсякденність барокової літератури розглянуто на прикладі творчості Самійла Величка, Григорія Сковороди, Стефана Яворського, Івана Котляревського, Івана Леванди та інших письменників.

Оздоблення титульних аркушів книг письменників є також складовою повсякденності. «Ключ розуміння» Іоаннія Галатовського і «Сад поетичний» Митрофана Довгалевського є прикладною літературою, підручниками, але навіть вони побудовані на розгорненій метафорі, свідчать про книжність їх авторів.

Ключові слова: повсякденність, книга, бароко, мотив, книжність.

The article deals with the peculiarities of everyday in works of baroque writers. The study of poetic's specialties of works is firstly focused on the plot level and the book's mission. Today the everyday life in baroque literature has not been studied separately by literary critics, so despite the general interest to the figures of artists, this topic remains relevant. Everyday life in works is a reflection of the everyday life of authors, their vision of the world, moral and Christian doctrine. Book and obsession of books in the baroque artists' picture of the world became the reason of multifunctional interpretation of the book's image in everyday life. At the same time writers were readers, authors, keepers of traditions. They created private libraries, searched for the sense of life in writing of thanking to the God.

Despite of variety genres in baroque literature, the everyday life is replayed and rethought from different sides. Writers described history and their modern life and works of other authors. Genres of panegyrics, chronics, dairies, memoirs are sources of historical actions, places, personalities, mystifications. Genres of telling, angiographies consist of realities of epochs, space, time and they can describe the worldview of baroque person, religion and person's outtimeness.

Book is shown as a metaphor of baroque, especially as a book of being. Book in everyday life of writer in 17-18 century played two roles: it was a thing and philosophy. It is an example of sacral and profane image. Everyday life of baroque literature is studied in the works of Samiylo Velychko, Grygoriy Skovoroda, Stephan Yavorsky, Ivan Levanda and others.

The design of books' first pages is a part of everyday life. "The Key of Understanding" by Ioannykiy Galyatovsky and "The Poetic Garden" by Mytrophan Dovgalevsky are examples of studding, practical literature, but they are also built on metaphor and tell us about authors' obsession in the book world.

Key words: everyday life, book, baroque, motive.

Проблема повсякденності в художній літературі і проблема повсякденності письменника наразі недостатньо вивчені, попри те, що проведено низку конференцій, а в галузі історії та культурології є одноосібні та колективні монографії, статті в періодиці. Терміном «повсякденність» почав послуговуватися З. Фройд, назвавши працю «Психопатологія повсякденного життя» (1904). Поняття, яке є набагато ширшим за буденність і несе інше смислове навантаження. Визначення повсякденності є в різних гуманітарних і суміжних науках, наприклад, в соціології: «реальність, яка інтерпретується людьми та має для них суб'єктивну значущість як цілісний світ» [1, с. 38]. Отже, повсякденність сполучає об'єктивне та суб'єктивне для світосприйняття й відображення людиною навколишнього, а при передачі в художній реальності додається ще й третій фактор – індивідуальне сприйняття читачем реальності, трансформованої крізь художній текст. Тож, вочевидь, повсякденність письменника в художньому творі априорі не може бути явищем об'єктивним.

Науковці наголошують, що необхідним є гармонійне поєднання в художньому творі змалювання повсякденного буття і мрій та задумів персонажа, предметного вираження тілесності, ситуацій проживання культури, досвіду покоління для системного, цілеспрямованого декодування повсякденності художнього твору. Тоді наочне вираження нових знань про епоху доєднається до підсвідомого сприйняття системи буття. Отже сполучаються кілька категорій: частина – ціле, загальне – конкретне, а також категорія власної повсякденності читача.

Літературознавці здебільшого розглядають повсякденність у літературі XIX-XXI ст., залучаючи як матеріал дослідження твори романтиків, реалістів, модерністів, постмодерністів та метамодернізму, а ось повсякденність барокової літератури натомість фактично залишається поза увагою дослідників.

Повсякденність відображена в художніх текстах, епістолярії, проповідях письменників баро-

кової епохи та зламу віків може відрізнитися в реальному житті, але може й доповнювати той спосіб життя письменника, що перегукується з повсякденністю його епохи. Дослідження листування митців і спогадів про них є додатковими джерелами для розуміння повсякденності письменника, надто ж, якщо це стосується ролі в ній книг. Пам'ять культури в барокових текстах щільно переплетена з традицією [див про це: 5, с.75], є химерним поєднанням впливів середньовічного "menogia" з уваленнями про історію нового часу, метафоричним стилем, про що свого часу писав Д. Віко у праці «Основа нової науки про загальну природу націй».

Тексти жанрів XVII–XVIII ст. по-різному відтворювали історію, сучасність і чужі твори. Жанри барокових панегіриків, літописів, щоденників, мемуарної прози закономірно містять згадки про історичні реалії, місця і персони, при цьому автори послуговувалися як документальними джерелами, так і творили власні містифікації, скеровуючи таким чином пам'ять культури в потрібне їм русло, йдеться про історичну пам'ять, колективну пам'ять. Жанри проповіді, життя також перебувають у силовому полі формування української культури, тексти наповнені реаліями різних епох, простору, часу, завдяки поєднанню таких моментів створювався своєрідний хронотоп, що в художньому тексті відтворює світогляд людини Бароко, її позачасовість та релігійність.

Письменник, який створює книгу, водночас є читачем, і повсякденність його стає на перетині ролей автор-читач. На прикладі творчості барокових митців, зокрема, Стефана Яворського, Лазаря Барановича, Іоана Максимовича, Івана Леванди, Григорія Сковорода та інших письменників спробуємо простежити, як розподіляються ці ролі, як книга впливає на повсякденність авторів та їх текстів. Велику роль у відтворенні повсякденності творчості барокових митців відіграло стирання межі між буденністю та сакральністю, що переплітаються в текстах, пов'язаних із релігією, а таких було більшість в ту добу.

Повсякденність епохи відтворюється в художній літературі й в ораторському мистецтві крізь призму світобачення письменників, які належали до різних соціальних груп, політичних переконань. Текст кожного з них є окремою частиною панорамної картини світобачення українських митців 17–18 ст. Для порівняння візьмемо різножанрові твори кількох письменників: «Енеїду» Івана Котляревського, листи, проповіді й орації Івана Леванди, твори Івана Некрашевича, вірші Климентія Зиновієва, драми Митрофана Довгалевського, Михайла Козачинського, Георгія Кониського та інші твори.

Михайло Козачинський у своїй творчості відтворює повсякдення епохи і в Україні, і в Сербії. Зокрема події епохи постають у творах «Трагедія або ж печальна повість про смерть останнього царя сербського Уроша П'ятого і про падіння Сербського царства...», «Образ пристрастей світу цього, що виправився образом страждущого Христа, 1739 року». Також автор поширює філософські традиції барокової літератури в змалюванні пристрастей, гріхів та суспільних проблем, послуговуючись історичним матеріалом, проговорює загальні сентенції. В епілозі драми «Трагедія сирѣчь печальная повѣсть о смерти послѣдняго царя сербскаго Уроша Пятаго и о падении Сербскаго царства...» є монолог Сербії, яка апелює до своїх дітей, закликаючи вивчати науки, поєднуючи їх з моральністю задля досягнення премудрості. Така тематика творів письменника пов'язана з власним життєвим досвідом, повсякденням Мануїла Козачинського, який на відмінно закінчив Київську академію, був відправлений Рафаїлом Заборовським у сербське місто Карлівці, працював там префектом і викладав латину, тож повсякдення Сербії і просвітницька місія є певною мірою автобіографічною основою творів. Такого плану вкраплення повсякдення письменників у творах відображає роль Київської академії у житті суспільства. Ці обставини розкриті в книзі Г. Нудьги «На літературних шляхах».

У творах Інокентія Неруновича «Милість Божія», Митрофана Довгалевського «Властотворний образ людинолюбства Божого», Георгія Кониського «Воскресіння мертвих» та інших, і в інтермедіях до них відтворюється не тільки побут епохи, але й найголовніше – світогляд, філософія повсякденності самих авторів. Мотив ярмаркування є частиною побуту, а отже й повсякдення населення. Наразі авторство інтермедій невідоме, тож важко співвіднести повсякденність автора і повсякденність твору, але справедливою

є можливість проектувати повсякденність в інтермедіях на повсякденність епохи, бо ж правдивість зображення була запорукою популярності творів цього жанру, пов'язаних з народною сміховою культурою, типовістю образів дійових осіб такого виду постановок. Драма Георгія Кониського «Воскресіння мертвих» містить приховану паралель до дійсності, повсякдення того часу, зокрема відбирання земель багатими. Образи Землеїда, Гіпомена та Діоктита виходять за рамці притчі про багатого та Лазаря, проектуючи біблійні образи на вирішення проблем несправедливості, хабарництва, здирництва, виявляючи больові точки повсякденності письменника.

«Енеїда» Івана Котляревського з-поміж образних текстів є найбільш дослідженою і відомою широкому загалу читачів, її називають «енциклопедією українознавства» завдяки відтвореним побуту й бурлескному змалюванню суспільних проблем старої України. Попри те, що поема є зразком поєднання старих традицій та нового підходу до змалювання дійсності, слід згадати про неї й у річищі барокової літератури. Повсякденність тут змальована на різних рівнях: і часопростір, і речі, і гастрономічна культура, передано почуття і переживання героїв як ретрансляторів епохи (зокрема в другій частині). Проте повсякденність героїв і повсякденність автора не можна ототожнювати, бо в поемі дійсність відтворюється в бурлескно-травестійній стилістиці, епоха, змальована в художньому світі, не є ідентичною реаліям автора. Попри це, бачимо панорамну картину української дійсності на рівні побуту, ідеології, трансформовану крізь призму бурлескно-травестійної поетики. А в драматичних творах того ж Івана Котляревського звучать народні пісні, змальовано побут, суспільні проблеми, помітні й тенденції характеротворення просвітництва. Повсякденність автора нероздільно пов'язана з книгою й книжністю, тож не дивно, що навіть у його «Енеїді» автор не оминає увагою речей, пов'язаних із творчістю й книгами. Еней у печлі бачить і муки видавця, який публікує книги без відома автора (безпосередня вказівка на видавця книги самого Івана Котляревського), та й сама книга Вергілія тут присутня як першотвір для травестіювання.

Повсякденність сучасності в творах Івана Леванди, протоієрея київського Софіївського кафедрального собору, здебільшого відтворюється досить детально, хоча й із використанням тропів та риторичних фігур. Наприклад, його проповіді про трагічні події епідемії в Києві, або ж хвалебні промови на честь київської

знаті, монарших осіб, ґрунтуються на реальних подіях, є своєрідним щоденником подій епохи. У листах та ораціях письменника переосмислюються й наукові події, книги й періодика, які є для автора повсякденністю, як і його проповідницька діяльність. У листуванні з різними людьми постає повсякденність не тільки Києва, а різних локацій, де проживали адресати Івана Леванди.

Дослідження листування митців і спогадів про них є додатковими джерелами для розуміння повсякденності письменника, надто ж, якщо це стосується ролі в ній книг. Письменник, який створює книгу, водночас є читачем, і повсякденність його стає на перетині ролей автор-читач. Такий зв'язок оприявнюється на прикладі постатей авторів книг Івана Леванди та Григорія Сковорода, які самі згодом стануть персонажами книг (І. Срезневський «Майоре, майоре», Тарас Шевченко «Близнята»), де постануть людьми книжними. Тож відбувається зміна ролей, книга впливає на повсякденність її авторів.

Л. Ушкалов зазначав, що поети барокової епохи були людьми книжними, оця їх книжність поставала не тільки від ґрунтової освіти Києво-Могилянської Академії, від моди на начитаність, але й від трепетного ставлення до книги, як речі і як до символу сакрального. Оздоблення титульних аркушів книг письменників є тому свідченням. Завважмо, що «Ключ розуміння» Іоаннікія Галятовського і «Сад поетичний» Митрофана Довгалевського є прикладною літературою, підручниками, але навіть вони побудовані на розгорненій метафорі. Лазар Баранович у листах журиться, що складно добитися в друкарні реалізації його задумів щодо оздоблення книги, адже кожна рисочка є важливою для посвячених. Метафоричність барокової культури поставала і крізь метафору книги життя. Згадаймо численні картини європейських митців, де поєднувалася символіка життя, смерті, дочасного і вічного побутування (череп, книга, золото, ікона). Християнська філософія барокової доби була повсякденною доктриною для письменників-вихованців Києво-Могилянської академії.

Бібліотека Івана Леванди після його смерті налічувала більше пів тисячі книг, це при тому, що будинок проповідника охоплювала пожежа, топила повінь (він мешкав на Оболоні). І по суті, книги й були єдиною його цінністю. Читаючи найрізноманітніші дослідження з різних галузей науки, художню літературу, періодика, складає сам орації, наповнені художністю, оповідними елементами, письменник висловлює думку про те, що не з правил постають талановиті твори,

а за вже написаними творами складають правила. Епістолярій другої половини 18 ст. набуває ваги для розуміння процесів повсякденності авторів тієї епохи.

Григорій Сковорода не був винятком для «книгонеїстовства», яке охоплювало його сучасників, попри поширену думку про те, що мандрівний філософ читав мало, письменник знав досконало не тільки Біблію, книгу книг, пізнанню якої присвятив себе, але й античну літературу, праці європейських філософів і своїх сучасників. Водночас писав власні твори, комплектував у збірки, як от «Сад божественних пісень», що є продовженням традиції побутування численних метафоричних садів у бароковій літературі. Тож Григорій Сковорода втілює в своїй творчості повсякденність філософа барокової доби.

Книга як частина повсякденності є органічною складовою і в літописі Самійла Величка, людини книжної, начитаної, знавця численних джерел та їх містифікатора. У передмові до чительника літопису автор говорить про книги та їх роль у житті людини: «Цікавому норому людському не може нічого бути сподобнішого, ласкавий читальнику, як читати книги й дізнаватися про давні людські діяння та вчинки. Бо чи може у печалі щось швидше стати ліком, як той же книжковий, пильно й до речі вжитий, медикament? Спізнав я те сам, коли мав скорботу; читаючи та слухаючи книжки і дізнаючися з них про всілякі людські пригоди й біди, я вчився зносити терпляче і власні злигоди; покладався-бо на приказку – в терпінні вашім знайдеться душа ваша» [2, с. 26]. Журиться автор про те, що славу «сарматско-козацьких предків», які вели війни й славилися лицарською відвагою та богатырськими подвигами, не відтворено українськими літописцями в книгах, і вважає, що це через лінощі істориків. Дорікаючи співвітчизникам, Самійло Величко завважує, що в чужоземних книгах ця слава описана: «Отож гідні похвали подвиги наших козако-руських предків описали не наші ледачі історики, а чужоземні: грецькі, латинські, німецькі та польські. Можна прочитати там і про описану вже в мене Хотинську війну, проте ці книжки важко не тільки витлумачити й перекласти на козацьку мову, але й дістати в Малій Росії. Річ відома: як мертвої плоті ніхто, крім божої благодаті, не воскресить, так не може людина навіть суєтну сьогосвітню славу вияснити й описати без літописних свідчень» [2, с. 26–27].

У «Передньому слові до «Космографії» також розлоге звернення до читальника містить міркування про важливість читання книг: «Знаю, що не

захочеш тому перечити, ласкавий читальнику, що сліпі на тілесні очі ті люди, котрі не знають книжкового писання; так само сліпі й ті, котрі знають письмена, але у читанні не вправляються, тому не можуть ані про що знати; таж-бо той, хто письменний і дбас про книжкове читання, може легко пізнати великі божі справи, які є в підсонні, і його божественні явленні невимовні благодійства не тільки людському роду, але й усьому живому, від чого й на путь спасіння легше може потрапити. Я ж, хоч і радий був би читати сам, але, маючи зачинені двері очей, щоб бачити писання, змушений був не без жалю надокучати людям, щоб мені читали книги; слухаючи ж, що міг, натрапив на рукописну книгу, оцю «Космографію...» [2, с. 303].

Ще один важливий момент повсякденності відображено в фрагменті літопису, де описується портрет дружини Виговського з книгою в руках, адже це була не тільки данина моді так позувати, але й доказ освіченості жінок шляхетного роду [2, с. 262]. На багатьох портретах барокової доби бачимо зображення персони з книгою, такими змальовано як відомих осіб духовної статі, так і шляхту, і козацьку старшину. Зразком такого живопису є портрети військового товариша Івана Забіли і його дружини Анни, Гната і Олени Галаганів, подружжя Кочубеїв, а також портрети Дмитра Туптала, Івана Максимовича та інші. Це є ще одним свідченням ролі книги у повсякденності доби.

Барокова література є винятковим явищем в історії української культури, оскільки тексти поєднують на різних рівнях як впливи української і чужої традицій, так і самі, в свою чергу, формують подальші тенденції і тренди в культурі наступних епох. Про це йшлося у працях Дж. Броджі Беркоф, Л. Софронової, Д. Чижевського, Л. Ушкалова та інших науковців.

Сатиричне змалювання дійсності у творах Івана Некрашевича (п'єса «Ярмарок», листи) демонструє переосмислення повсякденності крізь призму автобіографії, поєднує суспільні проблеми і особисте сприйняття власних негараздів.

Характерною рисою повсякденності барокової літератури є й послуговування феноменами мучеництва та чуда як ілюстрації «алегоризуючої свідомості» (термін Д.Наливайка), про це пише С. Журавльова [3, с.76], а також звернення до біблійних та житійних образів і ситуацій задля унаочнення власного розуміння тогочасних проблем [3, с.76].

Книги цього періоду є втіленням повсякдення епохи XVII – поч. XVIII ст., такими є й „Вірші ером[онаха] Климентія Зиновієва сина“, укладені у 1690–1710. Збірка містить і вірші про читання

книг, що є корисним, таким, що веде до спасіння та насолоди вічним життям. Л. Ушкалов зазначав, що барокові поети були людьми книжними, оця їх книжність поставала не тільки від ґрунтовної освіти Києво-Могилянської Академії, від моди на начитаність, але й від трепетного ставлення до книги як до речі і як до символу сакрального.

Лазар Баранович у листах журиться, що складно добитися в друкарні реалізації його задумів щодо оздоблення книги, адже кожна рисочка є важливою для посвячених. Про важливість діяльності видавця барокової кнги пише Олена Матушек, цитуючи листування Лазаря Барановича: «Прикметно, що в розумінні інтелектуала XVII століття рятується не тільки той, хто книгу написав, а й той, хто її видав. У листі до Варлаама Ясинського Лазар Баранович метафорично про це говорить: «Слово Божіє дійствено, и десница Господня за каждую черную букву готовит для тебя свѣтлые звѣзды» [7, с. 18]. Таким чином, книга в часи бароко – результат дії, що веде її автора і видавця до царства Божого» [4, с. 72].

Окремо треба додати про книгозбірні того часу, які були в письменників. Згадаймо хоча б про бібліотеку Степана Яворського, каталог якої письменник склав у 1721 році для передачі Благовіщенському монастиреві у Ніжині. На початку було розміщено латиномовну елегію бібліотеці «Possessoris horum librorum luctuosum vale». Вірш книжника, що оспівує книги і книжність, «Митрополита рязанського та муромського слізне з книгами прощання», переклав українською мовою М. Зеров (12 червня 1928 р.). Книги, що є не просто повсякденним заняттям для читання, але сенсом життя письменника, автором книги персоніфіковано, створено колоритний образ, що дає сенс життя:

« В путь вирушайте, книжки, що часто гортав я і пестив,

В путь, моє сяйво, ідіть! втіхо й окрасо моя!

Іншим щасливішим душам поживою будьте одинні,

Інші блаженні серця нектаром вашим поїть!

Горе мені: мої очі розлучаться з вами навіки

Та й не спроможуться вже душу мою наситить.

Ви-бо єдині були мені нектаром, медом поживним;

З вами на світі, книжки, солодко жити було.

Ви мені скарб найдорожчий, ви слава моя щонайбільша.

Ви повсякчасна любов і раювання моє!» [8].

Переоцінка цінностей перед обличчям смерті змушує переосмислити, що є важливим для людини, згадується книга вічності, в якій кожен

відчитає свої слова і вчинки, тож автор включає в текст звернення до книги текст молитви-звернення до Бога і прохання:

«Зглянься і в книгу життя запиши
моє марне наймення
Кров'ю святого Христа
(з нім-бо спасіння моє)» [8].

О. Матушек слушно завважила, що барокові казнодії сприймали літературну працю як шлях до спасіння. Дослідниця покликається на працю О. Панченка, де розглянуто в такому ключі творчість Симеона Полоцького, Дмитрія Туптала, Стефана Яворського, зокрема факт із життя Дмитрія Туптала, що письменник заповів чернетки «Четьїв Міней» покласти в домовину для виправдання в майбутньому житті [4, с. 71]. А отже й книги є найбільшим скарбом і засобом наблизитися до сакрального, книгозбірні є цінним спадком. Тож йдеться і про бібліотеку Стефана Яворського, який вважає, що найкраще віддати її Ніжинському монастиреві, де його книгами ско-

ристаються казнодії для складання проповідей. Так і бібліотека Івана Леванди після його смерті передана Академії. Такі колекції книг, журналів свідчать про оте “книгонеістовство” (книгоодержимість), що характерна для повсякденності освічених людей ‘17–18 ст.

Метафоричність барокової культури поставала і крізь метафору книги життя. Згадаймо численні картини європейських митців, де поєднувалася символіка життя, смерть, дочасного і вічного (череп, книга, золото, ікона). Християнська філософія барокової доби є повсякденною доктриною для письменників–вихованців Києво-Могилянської академії. Книга в повсякденні письменника 18 ст. є водночас річчю і філософією, втілює сакральне і профанне. Особливо яскраво це виявляється на прикладі повсякденності письменників духовного чину, для яких книга є і частиною ванітативного мотиву, і творивом (в поетиках поет-творець), і розгорнутою філософською метафорою життя, і предметом суперечок, і можливістю самореалізації, і частиною колекції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Москва, 1995.
2. Величко С.В. Літопис. Т. I. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. 371 с. (Давньоруські та давні українські літописи).
3. Журавльова С.С. «Алфавит собранный, рифмами сложенный...» свт. Іоана Максимовича як явище агіографічної культури українського бароко: монографія; [наук. ред. архієп. Ігор (Ісиченко)]. Бердянськ : БДПУ, 2012. 238 с.
4. Матушек О. Українська проповідь XVII століття як «дія за допомогою слів». *Наукові записки ТНПУ. Літературознавство*. 2010. Вип.30. С.70–78.
5. Новик О. Бароковий текст як пам'ять культури. Художні феномени в історії та сучасності («Пам'ять та ідентичність»). Тези доповідей VI Міжнародної наук. конференції. Харків: ФОП Бровін О.В., 2020. С. 75–76.
6. Нудьга Г.А. На літературних шляхах: Дослідження, пошуки, знахідки. Київ: Дніпро. 1990. 349 с.
7. Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. [2-е изд.]. Чернигов : Тип. Ильинского монастыря, 1865. 364 с.
8. Яворський Стефан. Митрополита рязанського та муромського слізне з книгами прощання *Українська література XVIII ст. Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори*. Київ: "Наукова думка", 1983. 696 с.